

BALOG IVÁN*

Akit eddig kevésbé ismertünk: Jászi, a liberális szocialista

Takáts József: *Jászi és a liberális szocializmus. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó, 2021. 311 oldal

A neves és igen termékeny irodalom- és eszmetörténész, Takáts József olyan kötetet tett le az asztalra, ami az utóbbi 10 évben keletkezett tanulmányokat tartalmaz. Ezekben Takáts Jászi Oszkár munkásságának eddig kevésbé elemzett, de jelentős vonulatát tűzi górcső alá: a liberális szocialista korszakát boncolgatja, amely az emigrációban bontakozott ki.

A kötet bevezetőjében Takáts világosan kijelöli, mire vállalkozik, ahogy azt is, hogy mire nem. Kezdjük az utóbbival, mert éppen ebben rejlik a nóvum is, amivel e könyv fő üzenete különbözik az eddigi Jászi-kutatások eredményeitől. Nem, illetve csak érintőlegesen foglalkozik életrajzi részletekkel, hiszen ezeket Litván György *Jászi Oszkár* című magisztrális munkája már alaposan kivesézte. Általában véve nem akar csatlakozni a Jászi-életművel foglalkozó irodalom ama jelentős vonulatához sem, amelyet többek között Hanák Péter, Pók Attila, Szarka László, Veres András és Litván neve is fémjelez. Nem tűzi ki célul azt sem, hogy monográfiát prezentáljon számunkra, mert a Jászi-irathagyaték a New York-i Columbia Egyetemen található, Takáts viszont nem kutatott az USA-ban. Éppen ezért nem tekinti véglegesnek értékítéleteit, mert azokat az újabb kutatások még megkérdőjelezhetik. Elhatárolja magát a nyíltan politizáló-ideologizáló eszmetörténet-műveléstől és a prezentizmustól is: „a mai társadalmi, politikai problémák megoldását nem érdemes nyolcvan vagy száznegyven évvel ezelőtti írásművekben keresni, amelyek nem a mi kérdéseinkre, hanem nyolcvan vagy száznegyven évvel ezelőtti kérdésekre adtak választ.” (11.) Ezzel összefüggésben attól is inti olvasóit, hogy a politikai eszméket egyfajta „isteneknek” tekintsék. Mindenekelőtt pedig Takáts József a tudományos és közéleti Jászi-recepciónak attól a vonulatától is distanciálja magát, amely főleg az 1918 előtti Jászira fókuszál, sőt, a forradalmak után már külföldön élő és publikáló politikus-történész írásaiból is azokhoz viszonyul,

* A szerző szociológus, nyugdíjas habilitált egyetemi docens a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karának Szociológia Tanszékén. E-mail: balog.ivan56@gmail.com

amelyek – főként tematikájuk: a dunai konföderáció, a Monarchia szétesése – miatt a szerző dualizmuskori munkássága egyfajta folytatásaként értelmezhetők.

Mi az, ami mellett a *Jászi és a liberális szocializmus* pozitíve állást foglal? Először is – ez a monográfiáról való lemondással függ össze – a szerző érdeklődése a politikai gondolkodás margóján szereplő szövegekre: levelekre, naplórészletekre, kiadatlan írásokra irányul, és ezen belül is a bennük felmerülő polémiákra, amelyek Takáts álláspontja szerint a politikai diskurzus centrális elemét képezik. Másik, alapvető módszertani állásfoglalása, hogy a „politikai eszmetörténet-írás éppen arra való, hogy a politikai fogalmak, érvelések, eszmék egykori és mai jelentései közötti eltérést világossá tegye; hogy hozzásegítsen az egykori viták *akkori* téjjeinek a megértéséhez.” (11.).

Takáts legfontosabb és a kötet egészét meghatározó, a címében is kifejezésre jutó tézise szerint 1919-ben, majd azután az emigráns Jászi gondolkodásában fordulat következett be: határozottan szembefordult a kommunista eszmékkel, egyúttal a marxizmussal is, és ezért orientálódott – jórészt külföldi hatásra – a liberális szocialista eszmekör felé. Ennek is köszönhetően, különösen amerikai, oberlini éveit alatti nemzetközi hírnévre tett szert; mindenesetre jóval nagyobb ismertséget és elismertséget szerzett, mint aminőt még itthon élvezett. Takáts leszögezi: annál is inkább fontos az *oeuvre* eme évtizedeit is beemelni a Jászi-recepcióba, mert annak egyik legjelentősebb darabjáról, a *Marxizmus, vagy liberális szocializmus* című könyvről eddig komoly elemzés még nem is látott napvilágot. Ez pedig annál inkább meglepő, hogy például az olasz liberális szocializmusról ugyanakkor számos írás született már.

A kötet három részből áll. Az elsőben az *Előszót*, valamint a liberális szocializmus mibenlétével foglalkozó tanulmányokat olvashatjuk, és itt kapott helyet egy, a Jászi–Lukács vitával foglalkozó írás is. A második rész olyan dolgozatokat tartalmaz, amelyek Jászi és az olasz liberális szocialista, Carlo Rosselli szellemi kapcsolatát taglalják. A harmadik szerkezeti egységben Jászi Oszkár antikommunista-antimarxista fordulatát boncolgató írások találhatók.

A *Bevezetés: a liberális szocializmus* című szövegben Takáts úgy definiálja az irányzatot, hogy az a szabadság és az egyenlőség alapértékeinek összeegyeztetésére törekszik – antimarxista és nem kollektivistá talajról. Számos neves szerző lett híve az irányzatnak: Bibó, Hayek, Rosselli, Hobhouse – ő nem így definiálta magát –, és egy ideig Popper is próbálkozott ezzel. Persze, az ilyen közvetítő irányzatokat fából vaskarikának is lehet minősíteni: ez Benedetto Croce-ból is kritikát váltott ki. Auto- és heterodefiníciókban széles a választék, amit mutat, hogy sokan szociálliberálisaként emlegetik ezt a politikai családöt. Ennek megfelelően az is változik, hogy ki kit és minek alapján tart az ideológia képviselőjének. Így például egyik vezető teoretikusa, Oppenheimer liberális szocialistának tartotta Comte-ot, Adam Smith-t, Dühringet, Carey-t és St.-Simont, az irányzattal foglalkozó eszmetörténészek közül Monique Canto-Sperber pedig ide veszi Proudhont és Bernsteint,

Norberto Bobbio pedig Millt is. Felvetődik az a kérdés is, hogy mi lett végül a sorsa ennek az eszmeáramlatnak? Takáts szerint erre a legkielégítőbb választ Renato Treves adja, aki amellet érvel, hogy ez nem pártideológia volt, hanem az elitre gyakorolt hatást az ösztönzés és a kritika eszközeként.

Takáts József ezt követően *A bécsi főmű: Marxizmus, vagy liberális szocializmus* címmel olyan Jászi-opust analizál, amelynek a befogadása kalandos és kacskaringós történetet takar. Az 1920-ban íródott könyv kézírata cím nélkül született, és Jászi életében soha nem látott napvilágot. Litván György találta meg a 80-as évek elején a Columbia egyetemi könyvtári hagyatékban olyan címmel – *Marxism vs. Liberalism* –, amelyet Jászi felesége adott. A szöveget publikálni – Kende Péter jóvoltából – csak 1983-ban, a párizsi *Magyar Füzetek*ben lehetett. A rendszerváltás idején aztán már itthon is az olvasó kezébe kerülhetett, de ismét más címmel (!?): *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*. A meglepetések még mindig nem érnek véget, ugyanis van negyedik címe is, mert maga Jászi naplójában – amelyet a könyv megírásával szimultán vezetett – „*Anti-Marx könyv*”-nek nevezi!

Takáts komoly filológiai akribiával tárja fel, hogyan készült Jászinak ez a helyenként nem eléggé kierelelt munkája, hogyan jutott el 1918, az öszirózsás forradalom után és főleg a kommün tapasztalataiból okulva odáig, hogy liberális szocialistaként határozza meg magát, hogyan erősödött fel benne a korábban is érzékelhető Marx-kritika – gondoljunk csak *A történelmi materializmus* állambölcselete című, 1903-ban született művére – intranzigens antimarxizmussá. A folyamatban méröldölkő az 1918-ban íródott *Mi a radikalizmus?* című könyve, amelyben a szocializmust a munka nélküli jövedelmet ellenző mozgalomként határozta meg, elvetette az etatizmust, a föld felszabadítását hirdette, az egyén jogait ünnepelte, és az iparban szövetkezeti tulajdont követelt. Ekkor a liberális szocializmust a radikalizmussal azonos eszmeáramlatnak tekintette. E téren is átalakultak nézetei, mert 1914-ben a radikalizmust még a történelmi Magyarország ellenfeleként és „tanító” (azaz parlamentbe nem törekvő) pártként határozta meg. A metamorfózis azonban nem volt előzmények nélküli, elvégre a kollektívizmust Szabó Dezsővel vitázva már 1915-ben elvetette. Szellemi orientációjában tájékozódási pont volt számára 1918-tól – az Engels által hevesen támadott – Dühring és a természetjog. Felkeltette érdeklődését a céhszocializmus, bár – állítja Litvánnak ellentmondva Takáts – nem Polányi Károly hatására.

A Marxizmus, vagy liberális szocializmus már explicit meghatározással is szolgál arról, mi fán is terem a benne hirdett ideológia. A definíció főbb fogalmi elemei: az Adam Smith-i örökség továbbvitele az értéktebblet kiküszöbölésével, a szabad verseny, a munkatulajdon és az árutermelés fenntartásával. Pozíciójának további sarkpontja, hogy Dühringtől átveszi a megkülönböztetést munkatulajdon és erőszaktulajdon (azaz: kis és nagy magántulajdon) között, amelyek közül csak az utóbbit tartja kizsákmányolónak. Ez az állásfoglalás közel áll a Jászi által nagyra becsült Franz

Oppenheimeréhez, aki szerint a liberális szocializmus a monopóliumok által meg nem rontott, igazi szabad verseny híve. Itt Takáts szerint érdemes meghallgatni Peter L. Berger józan ellenvetését is *A kapitalista forradalomból*: vegytisztán csakis piaci vagy kizárólagosan állami elosztás nem létezik, mert a valóságban ezek valamilyen arányban mindig keverednek. Jászi könyvén – mutat rá Takáts – annyiban is érződik a kézirat lezáratlan mivoltából fakadó kiérleletlenség, hogy szerzője nem tisztázza, az általa elképzelt berendezkedésben mi biztosítaná jogilag a gazdasági egyenlőséget. De ott is érzékelhető bizonytalanság, hogy indokolatlanul erős antikapitalizmussal, sőt, helyenként forradalmi frazeológiával igyekszik kivédeni a vádat, miszerint a liberális szocializmus – nem eléggé szocialista.

Jászi marxizmuskritikájának jellegzetes és sajátos vonása, hogy a marxizmust valláspótléknak tartja, három fő bűneként pedig az amorális erőszakosságot, a piac és a magántulajdon kiiktatását – amiből a bürokrácia osztálydespotizmusa ered – és a forradalomkultuszt jelöli meg. Takáts éles szemmel veszi észre, hogy ezzel a heves antimarxizmussal Jászi ifjúi „Sturm und Drang”-korszaka időnkénti marxizálásáért gyakorol önkritikát. *A Marxizmus, vagy liberális szocializmus* azonban más ellentmondásokkal is terhes. Jászi pesszimista emberképe és individualizmusa nehezen egyeztethető össze szocializmusával, katasztrófizmusa pedig evolucionizmusával, és az az ambíciója is furcsa, hogy az elitizmust és a demokráciát – egy Szellemi Internacionálé létrehozásával – össze akarja békíteni. Az pedig kimondottan érthetetlen, hogy a zsidó családból származó Jászi – aki mindig az örök emberi értékeket hirdeti, és elveti a relativizmust – miért tulajdonítja a marxista orientáltságot sokak zsidó származásának. Takáts ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy minden politikai szöveg ellentmondásos, és maga Jászi is tudta: könyve befejezetlenül maradt. Ezzel együtt a könyv Jászi későbbi műveire hatással volt, így az *Encyclopaedia of the Social Sciences* „Socialism” szócikére is, ahol nézetei már részben átalakultak: Henry George-ra erősen hivatkozik, de éppen a liberális szocializmus iránti illúzióit már elvesztette.

Takáts kötetének érdekes színfoltja az a tanulmány, amely Jászi és Lukács György „vitájáról” szól. Az idézőjelet az indokolja, hogy valójában imaginárius vitáról van szó, mert a két gondolkodó ténylegesen soha nem polemizált egymással. Jászi felesége, Lesznai Anna a naplójában reflektál arra, hogy amikor Lukácsnak az erkölcs és jog viszonyára vonatkozó nézeteiről beszélgetett – akkor már: volt – házastársával, Jászi egyet nem értését fejezte ki (persze, mindezt Lesznai tolmácsolásában tudjuk meg)! Takáts szemléletére nagyon jellemző ez az írása: másutt is tobzódik – sokszor már-már fárasztóan – az „X. úgy érti, hogy Y. úgy gondolja, hogy Z azt állítja, hogy...” típusú mikroexegézisekben, de itt pláne elemében érzi magát. És a téma is van annyira fontos, hogy alkalmas terepet kínál a brillírozásra. Kettejük nézetkülönbsége ugyanis abban áll, hogy Lukács szembeállítja a jogot és erkölcsöt, úgy, ahogy Dosztojevszkij a Nagy Inkvizítorban. Eszerint az előbbi csak erőszak, és az igazságosság is csak a polgári társadalom sajátja, a jóság ezen túli

dolog, Jászi viszont a természetjog alapján áll, ő hisz erkölcs és jog összeegyeztethetőségében. Felfogásában később e téren is elmozdulás következett be, ugyanis a 30-as évektől már nem az emberi értelemből, hanem a hagyományból vezette le a természetjogot.

Takáts könyvének második szerkezeti egysége ezt a címet viseli: *Két liberális szocializmus. Jászi és Rosselli*. Ebben a részben kapott helyet *Az elmaradt találkozás. A Giustizia e Liberta-felfedezés és csalódás története, a Párhuzamos eszmearajzok. Jászi Oszkár és Carlo Rosselli, A cikkíró mint tanár és történész. Menczer Béla az 1920–1930-as években és a Három magyar nekrológ a Rosselli-testvérekről* című tanulmány. A két politikai gondolkodó közti személyes kontaktus meghíúsulását taglaló írás jól érzékelteti, hogy végül is Jászi – habitusára jellemző módon – azért csalódott a jelentős olasz liberális szocialista orgánumban, a *Giustizia e Libertà*-ban, mert nem találta eléggé antimarxistának. Hiánypótló az a cikk, amely a jelentősége és színes egyénisége, kalandos életútja dacára hazánkban kevésbé ismert Menczer Gusztávot mutatja be, és megrendítő részletek olvashatók a két Rosselli elleni gyilkos fasiszta merényletről született honi megemlékezéseket taglaló dolgozatban.

A könyv második blokkjából a magyar és az olasz gondolkodó szellemi arcélet összehasonlító írás emelkedik ki. Takáts aláhúzza, hogy már eleve a honi és az itáliai liberális szocializmus súlya, volumene között is különbség van, mert hazánkban az irányzat három évtizedes történetét csak néhány, bár jelentős név fémjelzi, hiszen Jászi mellett Bibó, Ignotus, Kolnai Aurél, Csécsy és – a németül író – Hertzka Tivadar sorolható ide, a mozgalom itáliai ága viszont jóval fajsúlyosabb. Jászi és Rosselli intellektuális karakterében a sok hasonlóság mellett – előbb mindkettőn igazítani akartak a marxizmuson, aztán túllépni rajta, mindkettőjükre hatott az angol fábiánus szocializmus és guildszocializmus (Cole), majd Hendrik de Man is – számos különbség is fellelhető. Jászi Oppenheimer híve és gradualista, tehát a fokozatos fejlődéssel rokonszenvez, míg olasz kollégája forradalmár liberális szocialista; előbbi kívül, utóbbi belül áll a munkásmozgalmon. Rosselli felfogásának érdekes vonása, hogy megkülönbözteti a szabadságot (*liberalismo*) a gazdasági szabadságtól (*liberismo*). Figyelemre méltóan indokolja azt is, hogy a szocializmusnak miért van szüksége a liberalizmusra. Négy érvet hoz fel: 1) fasiszta veszély van, 2) a modern kapitalizmus dehumanizál, 3) a polgárság elárulta a szabadságot, 4) a szocializmus – úgymond – mindig is szabadságot akart.

Takáts könyvének harmadik része a legnagyobb terjedelmű: hét tanulmányt foglal magában. A fejezet címe – *Liberális elmozdulások* – arra utal, hogy itt azokról a változásokról fogunk olvasni, amelyek Jászi liberális szocialista nézeteiben bekövetkeztek. Az írások többségének már a címe is jelzi: ezek az elmozdulások a már idősödő Jászi felfogásában álltak be, a harmincas évektől kezdődően. A *Liberális elmozdulásokban* olvashatjuk a kötet legizgalmasabb darabjait. Takáts itt négy tanulmányt szentelt annak, hogy milyen attitűddel viszonyult Jászi egy-egy

jelentős politikai gondolkodóhoz: Eötvöshöz, Mannheimhez, Csécsyhez és Lippmannhoz. Közülük Eötvös az egyetlen, aki esetében Jászi „jobbrtolódása” egyúttal közeledést eredményezett. 1913-ban – amikor még a reakciók és a haladók közti ellentét dominálta gondolkodását, és a liberalizmust elavultnak minősítette – még nem tartotta eléggé „tudományosan megalapozottnak” Eötvös *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* című művét, és azért is bírálta, mert az nem veti el a magántulajdont. Mannheimnél Jászi jó szemmel vette észre, hogy az *Umgebaut (Ember és társadalom az átépítés korában)* a társadalmi tervezésről kifejtett koncepciója nem garantálja a diktatúrától való elhatárolódást. Csécsy fordított utat járt be, mint Jászi: eredetileg ő állt közelebb a liberalizmushoz, 1945 után viszont már a korábnál egyre szocialistábbá vált, míg Jászi ekkor már nem utasította el a munka nélküli jövedelemszerzést. Lippmannak a jó társadalomról írott könyvét eleinte lelkesen fogadta Jászi, később azonban – maximalizmusára jellemző módon – benne is csalódott, mert úgy látta, hogy Lippmann nem részletezi eléggé: hogyan gondolja programja átültetését a gyakorlatba.

A könyv harmadik részének legérdekesebb darabjai Jászi munkásságának elméleti szempontból lényeges vonatkozásait érintik. A *Jászi és a vörös évtized* című cikk azt a folyamatot írja le, amelynek során az Oberlinben berendezkedő professzor egyre nagyobb megütközéssel konstataulta: miközben ő egyre jobban kiábrándul nemcsak a kommunistákból, hanem hovatovább mindenféle marxizmusból és szocializmusból is, Amerikában egyre többen és egyre nagyobb rokonszenvvel fordulnak eme irányzatok felé. Jászi egyenesen azt a látellelet állította fel, hogy az amerikai radikálisok ott tartanak, ahol ő 1918 előtt, mert – nem élték át a kommünt! Itt is érezhető, hogy elégedetlen volt ifjúkori önmagával, és ezt másokra vetítette ki. Ezért egyre jobban irritáltak az USA-beli szalonbaloldali, rózsaszín entellektüelek, akik túlzott következtetéseket vontak le az 1929–1933-as világválságból és a New Deal által elért eredményekből, és készpénznek vették a szovjet öt éves tervek sikereiről szóló hazug híradásokat, sőt, a moszkvai perek hivatalos szovjet interpretációit is. Jászi e korszakának eszmetörténetileg jelentős hozadéka, hogy már 1927-ben hasonlóan tartotta a kommunista és a fasiszta diktatúrát, *Az elárult forradalom. Trockij vádirata Sziálin ellen* című írásában pedig – a téma irodalmának nagy részét megelőzve – a „totalitarizmus” szót használta; igaz, a fogalmat olasz szerzők már a húszas években bevezették. Takáts megjegyzi: bár Orwell szerint kevesen tudnak hitelesen úgy antifaszisták lenni, hogy közben következesen antitotalitárius platformon maradnak, Jászi kivétel!

A könyv egyik csemegéje a *Jászi Oszkár és az Ember Városa* címet viseli. Az *Ember Városa* 1941-ben olyan nyilatkozat volt, amelyet több más világhírű, kiemelkedő személyiség társaságában Jászi is aláírt, és amelynek szövegezésében egy ideig valószínűleg részt vett, bár később már távol maradt a kiáltvány szerzőinek szellemi vállalkozásaitól. Az *Ember Városa (City of Man)* projektként elsőre utópiának tűnik, mert világhállatot és demokráciavallást akart létrehozni. Takáts

azonban meggyőzően érvel amellett, hogy igazi céljai aktuálpolitikaiak voltak. A Molotov–Ribbentrop paktum idején olyan antitotalitárius programot akart megfogalmazni, amely az akkor az USA-ban uralkodó izolacionizmussal szemben a háborúba való belépésre agitálta az elnököt és a kongresszust, a demokráciaválást pedig a fasiszta világnézet mint valláspótlék alternatívájaként kínálta. A manifestum – hasonlóan oly sok politikai szöveghez – világnézetileg kevert, hiszen gazdasági téren szocialista, politikai nézeteit illetően liberális, a kultúra területén viszont konzervatív álláspontot foglal el. E világnézeti szinkretizmust akkor és ott az indokolta, hogy sok ellenfelet akart egyszerre legyőzni. Jászi – aki a szabad kereskedelem, a szabad piac és a magántulajdon híve volt, de a monopolkapitalizmus ellenfele – ezt is túl marxistának tartotta...

A *City of Mann*el is nagyobb súlyú témát taglal a kötet utolsó dolgozata, ami címében így jut kifejezésre: *Főmű helyett*. 1947-ben a már erősen korosodó Jászi 28 év után ismét hazalátogatott, és olyan előadásban foglalta össze politikai krédóját, amelyet érezhetően életműve egyfajta lezárásának is szánt. Az is látható, hogy őrizkedett az erőteljes aktuálpolitikai állásfoglalástól, és igyekezett megmaradni a semleges, amerikai állampolgárságú vendég szerepében. Ami a hazai kilátásokat illeti: illúziótlan, sőt, pesszimista volt, mert úgy vélte: a diktatúra bevezetése elkerülhetetlen. Distanciálta magát egykori harcostársaitól is annyiban, hogy időközben idealista lett, és ezért már kárhoztatta a *Huszedik Századot* század eleji marxizmusa és pozitívizmusa miatt. Előadásában azt az állítást tette, hogy a hitlerizmus csak bevégezte azt az amoralizmust, relativizmust, amit Hegel, a darwinizmus, a marxizmus, a pozitívizmus, a freudizmus és a pragmatizmus indított el.

Harmadikutasként a morális demokrácia talajára helyezkedett – ezzel kívánta meghaladni az ellentétet a valós gazdasági egyenlőségre törekvő keleti, kollektivistá, materiális, népi és a szabadságjogokat intézményesen biztosító nyugati, individualista, polgári formális demokrácia között. Itt is megmutatkozott, hogy ekkor már nem volt szocialista, és gazdasági egyenlőség helyett csak szociális demokráciát akart. Előadásának szellemisége antietatista, individualista, antinacionalista és demokrata. Nincs benne szó liberalizmusról, szocializmusról, konzervativizmusról, mert előadója a modernség előtti módon, erkölcsi alapról kereste a jó politikát. Ez a megrendítő, politikai végrendeletnek is beillő szöveg – mondja Takáts – Jászi húszas-harmincas évekbeli nézeteinek összefoglalása, egyben a nagy *political visionary* megíratlan főművének tartalmi kivonata.